

مهمی تألیف کرد. این دو برادر در کوفه به دنیا آمدند، ولی سال تولد آنان مشخص نیست. درباره پدرشان سعید، در منابع فقط به این نکته اشاره شده که لقب او دُندان بوده (ع کشی، ص ۵۵۱؛ علامه حلی، ص ۹۹) و ابن داوود حلی (ص ۵۵۳) نام وی را در شمار راویان مجهول آورده است. بنابر منابع، این دو برادر و نیاکانشان از آزادشدگان (موالی) امام سجاد علیه السلام بودند (ع کشی، همانجا؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۳۶، ۱۴۹). دو دایی آنها، علی بن یحیی و جعفر بن یحیی، که به ترتیب از یاران امام رضا و امام جواد علیهما السلام بودند، در منابع رجالی، ثقه معرفی شده‌اند (برای نمونه ع طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۶، ۳۷۴؛ نجاشی، ص ۵۸).

حسین بن سعید از اصحاب امام رضا و امام جواد و امام هادی علیهم السلام به‌شمار می‌رود (ع برقی، ص ۵۴، ۵۶؛ طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۵۵، ۳۷۴، ۳۸۵). او از این امامان بدون واسطه حدیث نقل کرده و به واسطه مشایخی چون ابن ابی عمیر، علی بن نعمان، حسن بن محبوب و محمد بن سنان از امامان پیشین هم روایت کرده است (ع حسین بن سعید اهوازی، ۱۳۹۹، ص ۱۹، ۲۳، ۲۶، ۲۹، ۹۷-۹۹؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۶۲؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۲). به نوشته نجاشی (ص ۳۱۱)، نقل بی‌واسطه حسین بن سعید از فضالة بن ایوب (زنده در ۱۸۳ ق) شوشتری، ج ۳، ص ۴۵۹ و زُرْعَن بن محمد خَضْرَمی (زنده تا ۱۸۳)، که در پاره‌ای منابع به آن اشاره شده است، ممکن نیست و او، به‌واسطه برادرش حسن، از آنان روایت کرده است. احتمالاً در نسخ قدیمی نام حسین، به اشتباه، به جای حسن ضبط شده است (ع مامقانی، ج ۲۲، ص ۱۰۳ و پانویس).

حسین بن سعید و برادرش حسن از کوفه به اهواز رفتند. پس از مدتی، حسین به قم مهاجرت کرد و در آنجا سکنا گزید. میزبان او در قم حسن بن ابان قمی بود. حسین بن سعید در قم درگذشت. سال درگذشت او دانسته نیست، ولی گفته‌اند که تا ۲۵۴ زنده بوده است (ع ابن ندیم، ص ۲۷۷؛ نجاشی، ص ۵۹-۶۰؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۱۴۹؛ موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۲۲۰). از جمله شاگردان و راویان حدیث از او، احمد بن محمد بن عیسی (متوفی ۲۸۰)، احمد بن ادریس (متوفی ۳۰۶)، احمد بن محمد برقی (متوفی ۲۸۰)، و احمد بن محمد دینوری (متوفی ۲۸۲) بودند (ع نجاشی، همانجا؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۲، ۱۶۲، ۱۹۵، ۴۸۱؛ تفرشی، ج ۲، ص ۹۱-۹۲). حسین بن سعید پیش از مرگش کتابهای خود را به فرزند میزبان خود در قم، حسین بن حسن بن ابان، داد و از این رو، ابن ابان همه کتابهای حسین بن سعید را روایت کرده است (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۴۲۴؛ همو، ۱۴۰۱، ج ۱۰، مشیخه، ص ۶۶).

رجالیانی چون برقی (ص ۵۴، ۵۶) و طوسی (۱۴۱۵،

دستگاه خلافت، وی را به اتهام ارتباط با قرمطیان^۵ زندانی کرده بود (ذهبی، همانجا). به هر حال، حسین بن روح پس از این دوره پنج ساله، همان عزت و احترام پیشین، چه بسا بیش از آن، را به دست آورد. وی در این دوره تا پایان عمرش، به سبب اینکه برخی از نویختان در دستگاه خلافت صاحب منصب و دارای نفوذ بودند، از لحاظ اجتماعی و اقتصادی جایگاه مناسبی به دست آورد. به نوشته محمد بن یحیی صولی، مورخ معاصر او، در سال ۳۲۵، ابن مقله^۶، که فردی متنفذ و مدتی وزیر بود، از حسین بن روح کمک خواست تا برای رفع مشکلش میان وی و وزیر وقت (ابو عبدالله حسین بن علی نوبختی) وساطت کند (ص ۸۷). همچنین براساس آنچه وی (ص ۱۰۴) نقل کرده است، حسین بن روح در سالهای پایانی عمرش، به سبب اموالی که امامیه به او می‌پرداختند، ثروت فراوانی در اختیار داشت، تا جایی که توجه خلیفه، راضی بالله، به آن جلب شده بود (برای تفصیل در این باره ع اقبال آشتیانی، ص ۲۱۷-۲۲۰).

منابع: ابن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، چاپ علی اکبر غفاری، قم ۱۳۶۳ ش؛ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، حیدرآباد، دکن ۱۳۲۹-۱۳۳۱، چاپ افست بیروت ۱۹۷۱/۱۳۹۰؛ ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، نجف ۱۹۵۶؛ ابن مشعدي، المزار الکبیر، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۹؛ عباس اقبال آشتیانی، خاندان نوبختی، تهران ۱۳۴۵ ش؛ محمدرضا جباری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، قم ۱۳۸۲؛ خویی، محمد بن احمد ذهبی، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، چاپ عمر عبدالسلام تدمری، حوادث و وفیات ۳۲۱-۳۳۰ هـ، بیروت ۱۹۹۴/۱۴۱۵؛ محمد بن یحیی صولی، اخبار الرضا بالله و المستقی لله، چاپ هیوژدن، بیروت ۱۳۹۹/۱۹۷۹؛ احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، چاپ محمدباقر موسوی خراسان، نجف ۱۳۸۶/۱۹۶۶، چاپ افست قم [بی تا]؛ محمد بن حسن طوسی، کتاب الغیبة، تهران [۱۳۹۸؟]؛ عرب بن سعد قرطبی، صلة تاریخ الطبری، در محمد بن جریر طبری، تاریخ الطبری: تاریخ الامم و الملوك، چاپ محمدباقر الفضل ابراهیم، ج ۱۱، بیروت [بی تا]؛ محمد بن عمر کشی، اختیار معرفة الرجال، [تلخیص] محمد بن حسن طوسی، چاپ حسن مصطفوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ مکتوبه:

Elr., s.v. "Hosayn b. Ruh" (by Said Amir Arjomand); EI², s.v. "Safir.1: in Shi'ism" (by E. Kohlberg); Jassim M. Hussain, *The occultation of the twelfth Imam*, Tehran 1982; Abdulaziz Abdulhussein Sachedina, *Islamic messianism: the idea of Mahdi in twelver Shi'ism*, Albany 1981.

/حسین هوشنگی/

حسین بن سعید اهوازی، فقیه و محدث امامی نیمه اول قرن سوم که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی

قم، احادیث او را «سالم» تلقی کرده و از این رو، برخی عالمان رجال درباره او و روایاتش درنگ کرده‌اند؛ همچنان‌که شوشتری (ج ۱، ص ۴۳۷) به استناد شهادت ابن غضائری قائل به پذیرش روایات شده است (طوسی، ۱۴۲۰؛ نجاشی، همانجا؛ ابن داود حلی، ص ۵۳۸؛ علامه حلی، ص ۳۲۰؛ خویی، ج ۲، ص ۹۵).

مشهور است که حسین بن سعید با برادرش حسن، سی کتاب تألیف کرده است (نجاشی، ص ۵۸؛ قس شوشتری، ج ۳، ص ۴۵۹). طوسی در الفهرست (ص ۱۴۹-۱۵۰)، حسین را مؤلف سی کتاب دانسته، ولی هنگام معرفی آنها، با افزودن کتاب البشارات، که نام آن در منابع دیگر دیده نمی‌شود، شمار کتابها را به ۳۱ عنوان رسانده است. نجاشی (همانجا) نام کتابهای حسین بن سعید را چنین ذکر کرده است: الوضوء، الصلوة، الزکاة، الصوم، الحج، النکاح، الطلاق، العتق و التدبیر و المکاتبة، الأیمان و النذور، التجارات و الاجارات، الخمس، الشهادات، الصيد و الذبائح، المکاسب، الاشرية، الزیارات، التقیه، الرّد علی الغلاة، المناقب، المثالب، الزهد، المروءة، حقوق المؤمنین و فضلیهم، تفسیر القرآن، الوصایا، الفرائض، الحدود، اللدیات، الملاحم، الدعاء. در فهرستهای متأخر، نام برخی کتابها با اندکی تفاوت آمده است (ابن شهر آشوب، ص ۴۰؛ خویی، ج ۵، ص ۲۴۴؛ کولبرگ^۱، ص ۱۵۰).

نکته مهم درباره نام و تعداد کتابهای حسین بن سعید آن است که نجاشی و شیخ طوسی در شرح حال برخی فقها و محدثان، آنان را مانند حسین بن سعید، دارای سی کتاب یا بیشتر دانسته‌اند، از جمله صفوان بن یحیی، محمد بن سنان، موسی بن قاسم بجلي (زنده تا ۲۲۰)، علی بن مهزیار اهوازی (متوفی ۲۵۴)، محمد بن آوزمه قمی (زنده تا ۲۵۴)، محمد بن حسن صفار (متوفی ۲۹۰)، محمد بن علی صیرفی کوفی و یونس بن عبدالرحمان (متوفی ۲۰۸؛ نجاشی، ص ۲۵۳، ۲۶۲؛ طوسی، ۱۴۲۰، ص ۲۴۲، ۲۶۵، ۴۰۶-۴۰۸، ۴۱۲، ۴۵۳، ۵۱۱). بدین ترتیب نام و تعداد کتابهای سی‌گانه حسین بن سعید در فقه و حدیث شیعه نمادی برای یک دوره کامل موضوعات فقهی بوده است و از این رو گاه مجموعه آثار فقهی برخی فقها - که از لحاظ اعتبار یا تعداد یا نام با کتابهای سی‌گانه مزبور مشابهت داشته‌اند - «کتاب کامل» یا «کتاب مکمل» خوانده شده‌اند (نجاشی، ص ۲۶۲؛ آقابزرگ طهرانی، ج ۱۶، ص ۲۹۹، ج ۱۷، ص ۲۵۱).

بیشتر کتابهای حسین بن سعید درون‌مایه فقهی دارند، ولی در میان آنها دو اثر اخلاقی، که اینک در دسترس‌اند، یعنی کتاب المؤمن و کتاب الزهد، و اثری کلامی با نام الرّد علی الغلاة (الغالیة) و نیز کتاب التفسیر به چشم می‌خورد. احادیث

ص ۳۵۵)، حسین بن سعید را فردی موثق دانسته‌اند. وجود نام وی در اسناد بیش از پنج‌هزار حدیث موجود شیعه، نشان‌دهنده رتبه والای او در فقه و حدیث است (خویی، ج ۵، ص ۲۴۵-۲۶۵). فقها و سیره‌نگاران نیز مقام او را ستوده‌اند. مثلاً محقق حلی (ج ۱، ص ۳۳) او را از فقهایی معتبر شمرده و ابن ندیم (همانجا) وی و برادرش حسن را آگاه‌ترین افراد عصر خود به فقه و آثار شیعه دانسته است.

حسین بن سعید، کنیه‌اش ابو محمد، از اصحاب امام رضا و امام جواد علیهما السلام بود و در اهواز می‌زیست. وی، مانند برادرش، به کوفی و اهوازی شهرت داشت، ولی دانسته نیست که به قم مهاجرت کرده باشد (طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۷۴؛ علامه حلی، ص ۹۹). حسین بن سعید - که به قرینه تقدم طبقه روایی او بر حسین، احتمالاً برادر بزرگ‌تر وی بوده - از کسانی چون صفوان بن یحیی (متوفی ۲۱۰)، ابراهیم بن محمد خزار، زرعة بن محمد خضرمی و عبدالله بن مغیره (زنده تا ۱۸۳) حدیث نقل کرده است و برخی مانند احمد بن محمد بن عیسی (متوفی ۲۸۰)، بکر بن صالح و برادرش حسین بن سعید از او حدیث روایت کرده‌اند (ابن داود حلی، ص ۱۰۸؛ خویی، ج ۴، ص ۳۴۸، ۳۴۵).

نام حسین بن سعید در اسناد احادیث شیعه، ۸۶ بار آمده است و علمای رجال او را توثیق کرده‌اند (خویی، ج ۵، ص ۲۴۶). مشهور است که حسین بن سعید کسانی چون اسحاق بن ابراهیم خضینی، عبدالله بن محمد حضینی و علی بن مهزیار را نزد امام رضا علیه السلام برد و به واسطه او، آنان به مذهب شیعه گرویدند. این ماجرا در منابع گوناگون با اندکی تفاوت نقل شده است (برای نمونه - برقی، ص ۵۶؛ کشی، ص ۵۵۱-۵۵۲؛ طوسی، ۱۴۱۵، ص ۳۵۴؛ علامه حلی، همانجا). در منابع از سال فوت حسین بن سعید ذکر می‌شود که میان نیامده، ولی گفته‌اند که وی تا سال ۲۲۰ زنده بوده است (موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۳، ص ۱۸۶). برخی تألیف پنجاه کتاب را به او نسبت داده‌اند (کشی، ص ۵۵۱؛ علامه حلی، همانجا).

احمد، فرزند حسین بن سعید، ملقب به داندان و کنیه‌اش ابوجعفر، نیز از روایان حدیث بود. وی، که همراه پدرش به قم مهاجرت کرده بود، از بیشتر استادان پدرش حدیث نقل کرده است. او در قم درگذشت و همانجا دفن شد. کتاب الاحتجاج، کتاب الانبیاء و کتاب المثالب از آثار اوست (طوسی، ۱۴۲۰، ص ۵۵-۵۶؛ نجاشی، ص ۷۷-۷۸). محدثان قم وی را به سبب آنکه از غالیان بود، ضعیف شمرده و احادیث او را درخور اعتماد ندانسته‌اند؛ اما ابن غضائری (ص ۴۰-۴۱)، ضمن نقل نظر محدثان

کتاب الزهد غالباً با عبارت «حدثنا حسین بن سعید» آغاز می‌شود که دال بر این است که راوی کتاب، از فرزندان یا شاگردان حسین بن سعید، مانند علی بن حاتم، بوده است (حسین بن سعید اهوازی، ۱۳۹۹، مقدمه عرفانیان، ص ۴، نیز برای نمونه - همان، ص ۱۲). برخی از عناوین فصول این کتاب، که از نوع اندرزنامه است، عبارت‌اند از: فضیلت سکوت و ترک دنیا، حسن خلق، مدارا و غضب، نیکی به پدر و مادر و اعضای خانواده، نحوه رفتار با بردگان (زیردستان)، حقیقت دنیا و طالبان آن، تواضع و تکبر، توبه و استغفار، گریه کردن از ترس خدا و اوصاف بهشت و جهنم (همان، ص ۱۱۰-۱۱۷). کتاب الزهد را علی بن حاتم قزوینی تلخیص کرده است (آقابزرگ طهرانی، ج ۱۲، ص ۶۴، ج ۲۰، ص ۲۰۴).

مضمون کتاب المؤمن بیشتر شوق‌مدارانه است و به منظور تقویت ایمان فردی و تحکیم روابط اجتماعی مؤمنان و تشریح وظایف آنان نسبت به یکدیگر نوشته شده است. احادیث این کتاب و دیگر کتابهای حسین بن سعید به طور پراکنده در ابواب گوناگون کتابهایی مانند المحاسن برقی، الخصال، ثواب الاعمال و معانی الاخبار ابن بابویه و دیگر منابع حدیثی (حسین بن سعید اهوازی، ۱۴۱۲، مقدمه صدرالافاضل، ص ۱۱-۱۲) و نیز منابع فقهی - حدیثی آمده است. کتابهای حسین بن سعید از جمله مآخذ معتبر ابن بابویه در تألیف کتاب من لایحضره الفقیه (ج ۱، ص ۴۰۳) بوده است.

علاوه بر کتابهای مذکور، اثری با نام کتاب البهار به حسین بن سعید نسبت داده شده که نسخه‌ای قدیمی از آن نزد رضی الدین علی بن طائوس بوده و او در کتاب خود، الیقین، از آن نقل قول کرده است (آقابزرگ طهرانی، ج ۳، ص ۱۵۷؛ کولبرگ، ص ۱۳۳-۱۳۴). همچنین بر پایه پژوهشی جدید، کتابی که با نام النوادر چاپ شده و اثر احمد بن محمد بن عیسی قلمداد گردیده، در واقع گزیده و تلفیقی از کتابهای سی‌گانه حسین بن سعید است یا لااقل بخش عمده کتاب، اثر اوست، زیرا در اسناد احادیث اثر یادشده، نام افرادی مانند محمد بن فضیل، نضر بن سُوید و فضالة بن ایوب وجود دارد که احمد بن محمد بن عیسی از آنان روایت نمی‌کرده است و آنان فقط از مشایخ حسین بن سعید بوده‌اند (شیری، ص ۲۳-۲۶). با این همه، باتوجه به شهرت کتابهای حسین بن سعید و در دسترس نبودن بیشتر آنها به شکل اصلی خود، آثار وی جای پژوهش و تفحص بسیار دارد.

منابع: آقابزرگ طهرانی؛ ابن بابویه، کتاب من لایحضره الفقیه، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت ۱۳۸۱/۱۴۰۱؛ ابن داوود حلی، کتاب الرجال،

چاپ جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۴۲ ش؛ ابن شهر آشوب، معالم العلماء، نجف ۱۳۸۰/۱۹۶۱؛ ابن غضائری، الرجال لابن الغضائری، چاپ محمدرضا جبینی جلالی، قم ۱۴۲۲؛ ابن ندیم (تهران)؛ احمد بن محمد برقی، کتاب الرجال، چاپ جلال الدین محدث ارموی، تهران ۱۳۴۲ ش؛ مصطفی بن حسین تفرشی، نقد الرجال، بیروت ۱۹۹۹/۱۴۱۹؛ حسین بن سعید اهوازی، الزهد، چاپ غلامرضا عرفانیان، قم ۱۳۹۹؛ همو، کتاب المؤمن، چاپ مرتضی حسین صدرالافاضل، کراچی ۱۹۹۲/۱۴۱۲؛ خویی؛ محمدجواد شبیری، نوادر احمد بن محمد بن عیسی یا کتاب حسین بن سعید؟، آینه پژوهش، سال ۸، ش ۴ (مهر - آبان ۱۳۷۶)؛ شوشتری؛ محمد بن حسن طوسی، تهذیب الاحکام، چاپ حسن موسوی خراسان، بیروت ۱۳۸۱/۱۴۰۱؛ همو، رجال الطوسی، چاپ جواد قیومی اصفهانی، قم ۱۴۱۵؛ همو، فهرست کتب الشیعة و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب الاصول، چاپ عبدالعزیز طباطبائی، قم ۱۴۲۰؛ حسن بن یوسف علامه حلی، خلاصة الاقول فی معرفة الرجال، چاپ جواد قیومی اصفهانی، [قم] ۱۴۱۷؛ محمد بن عمر کشی، اختیار معرفة الرجال، [تلخیص] محمد بن حسن طوسی، چاپ حسن مصطفوی، مشهد ۱۳۴۸ ش؛ عبدالله مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، چاپ محیی الدین مامقانی، قم ۱۴۲۳؛ جعفر بن حسن محقق حلی، المعتمد فی شرح المختصر، ج ۱، قم ۱۳۶۴ ش؛ موسوعة طبقات الفقهاء، اشراف جعفر سبحانی، قم: مؤسسة الامام الصادق، ۱۴۱۸-۱۴۲۴؛ احمد بن علی نجاشی، فهرست اسماء مصنفی الشیعة المشتهر بر رجال النجاشی، چاپ موسی شبیری زنجانی، قم ۱۴۰۷؛

Etan Kohlberg, *A medieval Muslim scholar at work: Ibn Tawūs and his library*, Leiden 1992.

/ سعید عدالت نژاد /

حسین بن ضحاک - حسین الخلیف

حسین بن طلال، سومین پادشاه کشور اردن از خاندان

هاشمی (حک: ۱۳۳۲-۱۳۷۷ ش / ۱۹۵۳-۱۹۹۹).

حسین بن طلال در ۲۲ آبان ۱۳۱۴ / ۱۴ نوامبر ۱۹۳۵ در امان به دنیا آمد. پدرش، طلال بن عبدالله^۱، در آن زمان ولیعهد اردن بود (اسنوا^۲، ص ۲۲؛ لانت^۳، مقدمه، ص XXXI؛ دجانی داودی و دجانی، ص ۲۱۱). وی ابتدا در دانشکده ویکتوریا^۴ در اسکندریه مصر، سپس در ۱۳۲۹ ش / ۱۹۵۰ در دانشکده هارو^۵، و پس از آن در دانشگاه سلطنتی نظامی سندهرست^۶ انگلیس تحصیل کرد (حسین بن طلال، ۱۹۸۷، ص ۳۶، ۴۱، ۴۹؛ صلیبی^۷، ص ۱۷۷؛ دجانی داودی و دجانی، همانجا؛ رابینز^۸، ص ۸۷). پس از ترور ملک عبدالله در ۲۸ تیر ۱۳۳۰ / ۲۰ ژوئیه

1. Snow

2. Lunt

3. Victoria College

4. Harrow College

5. Royal Military Academy Sandhurst

6. Salibi

7. Robins